

УДК 330.322.3:364.24

Характер і чинники формування соціального капіталу у трансформаційній економіці

Марія Вікторівна Шипілова,
доцент кафедри економічної теорії
Харківського інституту банківської справи
Університету банківської справи Національного банку України (м. Харків)

Анотація. Аналізуються основні чинники формування соціального капіталу в трансформаційних економіках, а також умови, що впливають на означені процеси. Автор звертає увагу на специфічний характер формування та прояву соціального капіталу в трансформаційних економіках, що впливає на ефективність функціонування останніх.

Ключові слова: формування соціального капіталу, трансформаційна економіка, процвітання, освіта.

Вступ. Економіка розвивається в рамках певного суспільства, що існує як сукупність усіх історично сформованих видів взаємодії та об'єднань людей, тому очевидним є взаємний вплив і паралельний розвиток суспільних та економічних тенденцій. Розвиток та єдність суспільства визначають, серед інших факторів, його певна система цінностей і співвідношення колективного та індивідуального начал. Щодо останніх, саме у протиріччях між цінностями минулого і сучасного етапів розвитку, а також у гострих протиріччях між колективними (державними) та індивідуальними інтересами полягає, на наш погляд, ключова глибинна проблема соціально-економічного розвитку України.

Вирішенню зазначених протиріч і шляхам їхнього розв'язання присвячені як фундаментальні, так і практичні дослідження у сфері соціально-економічних наук.

Однією із сучасних концепцій, що пояснює взаємодію індивідуального та колективного в поведінці економічних агентів і пов'язує реалізацію тих чи інших моделей економічної поведінки суб'єктів із різним співвідношенням цих начал із певними наслідками на макроекономічному рівні, є концепція соціального капіталу.

З огляду на об'єктивність існування цього явища та важливі функції, які виконує соціальний капітал (алокативну, перерозподільну, економію на витратах, регулювання екстерналій та соціальну), процес його формування в Україні є нагальним питанням теоретичних і прикладних досліджень.

Звертаючись до робіт відомих учених-соціологів від О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, М. Вебера і К. Маркса до Т. Парсонса, Дж. Хоманса і Дж. Сороса, класиків концепції соціального капіталу Дж. Коулмана, П. Бурд'є, Р. Патнема і Ф. Фукуями, а також сучасніших західних (М. Грановеттера, Д. Нараяна, Р. Ла Порта, Е. Глейзера тощо) і вітчизняних (А. Багнюка, А. Бови, М. Лесечка, А. Гутніна та інших) дослідників бачимо важливі надбання цієї когорти вчених, що є теоретичною основою для подальших розробок у межах інституціональної теорії та концепції соціального капіталу зокрема.

Постановка завдання. Робота продовжує низку попередніх праць авторів у контексті особливостей та

факторів формування соціального капіталу на теренах української соціально-економічної системи.

Ціллю статті є з'ясування та аналіз специфіки формування соціального капіталу в умовах трансформації, виявлення загальних та особливих у порівнянні з країнами ринкової економіки факторів та умов формування соціального капіталу. В дослідженні ми використовуємо методи наукової логічної абстракції, аналізу, синтезу, порівняння, графічного моделювання.

Результати. За даними досліджень «Світове багатство 2012» німецької страхової компанії *Allianz*, Україна потрапила до «десятки» країн із найбіднішим населенням. У 2011 році власність середньостатистичного українця становила 928 євро (без урахування грошей, витрачених на кредити). Займаючи 49-ту позицію з 52-х досліджуваних країн, сумарний ВВП яких становить 90% світового ВВП [7], Україна не може не дивувати такими результатами. Перебуваючи на середніх позиціях за рівнем індексу людського розвитку порівняно зі світовими цифрами і підтримуючи позитивну динаміку змін цього показника (*табл. 1*), країна продовжує демонструвати падіння рівня економічного добробуту.

Таблиця 1
Динаміка рівня людського розвитку в Україні та світі

Індекс людського розвитку (<i>Human Development Index</i>)				
рік	Україна	країни з високим рівнем людського розвитку	Європа і Центральна Азія	світ
2011	0,729	0,741	0,751	0,682
2010	0,725	0,739	0,748	0,679
2005	0,712	0,716	0,728	0,660
2000	0,669	0,687	0,695	0,634
1995	0,665	0,662	0,672	0,613
1990	0,707	0,648	0,680	0,594

Джерело. <http://hdr.undp.org>.

Якщо міркувати логічно, то середній рівень розвитку людського потенціалу має забезпечувати принаймні не нижчий за середній рівень доходів і добробуту. Позитивна в цілому (не зважаючи на періодичні коливання) динаміка індексу з 0,707 у 1990 році до 0,729 у 2011-му мала відбитися позитивним чином на добробуті населення. За дослідженнями рівня добробуту різних міжнародних організацій та агентств для України, спостерігається поступове зниження цього рівня.

За результатами спостережень і розрахунків британського Інституту Легатум (*Legatum Institute*), що вивчає рівень добробуту (або процвітання за буквальною перекладом самого індексу *The Legatum Prosperity Index*) у 142-х країнах рівень означеного індексу в Україні знижується. Україна посідала 71-ше місце із 142-х країн у 2012 році, що є зниженням позиції на п'ять пунктів у порівнянні з 2011-м, і на 10 – у порівнянні з 2009 роком (61-ше місце) [9].

Проаналізувавши комплекс самого індексу, де серед восьми досліджуваних субіндексів (рис. 1 і 2): економіка (*Economy*), підприємництво та можливості (*Entrepreneurship and Opportunities*), управління (*Governance*), освіта (*Education*), здоров'я (*Health*), безпека (*Safety and Security*), особиста свобода (*Personal Freedom*) і соціальний капітал (*Social capital*) (до речі, включення останнього до одного з факторів добробуту є показовим щодо зростання практичного значення цього явища та поняття) спостерігаємо найнижчий рейтинг значення індексу управління – 121-ше місце із 147-ми країн (об'єднує рівні упевненості населення в уряді, судовій системі та рівень ефективності управління). Не менше занепокоєння викликають позиції «економіка» (включає рівень зростання ВВП на душу населення за п'ять останніх років – подано до 2010 року, рівень упевненості у фінансових інститутах і показник задоволеності стандартами життя) та «особиста свобода» (характеризує громадянські свободи і свободу вибору). І, на противагу вищезазначеним показникам, усе ще на передових позиціях перебуває освіта (29-те місце), рівень безпеки (56-те) і соціальний капітал (58-ме). Хоча дві останні позиції з великим відривом у гіршому становищі за освіту, але з більшим відривом кращі, ніж економічна та управлінська складові.

Рис. 1. Ранжирування складових індексу процвітання для України, 2010 рік

Джерело. <http://www.prosperity.com>

Зміна структури внеску кожного із субіндексів (місце у рейтингу) привертають особливу увагу в контексті процесу формування соціального капіталу. Наведені за цим рейтингом дані (засновані як на об'єктивних кількісних показниках, так і на суб'єктивних оцінках опитаних респондентів) демонструють певне становище речей і (у порівнянні з попередніми роками – див. рис. 1) тенденції соціально-економічного розвитку України, що формують національну модель економіки.

Рис. 2. Ранжирування складових індексу процвітання для України, 2012 рік

Джерело. <http://www.prosperity.com>

Аналізуючи зміни, що відбулися за останні роки, маємо зазначити значне падіння ефективності урядового управління та впевненості в ньому (що можна ототожнити зі зниженням довіри – на 23 позиції), зниження рівня економічних показників (на 14 позицій) та особистої свободи (на 37 позицій у рейтингу). А з іншого боку, в той же час відбувається поступове підвищення показників освіти (на 11 пунктів) і соціального капіталу (на 20 позицій вище в рейтингу).

На нашу думку, отримані дані, окрім іншого, свідчать про те, що таким чином ще неусталена, специфічна за всіма ознаками мішана економіка (з характеристиками трансформаційної системи: нестабільність, невизначеність, низька ефективність, низький рівень добробуту більшості громадян і високий рівень розшарування населення за доходами) намагається знайти рівновагу у штучно створеній ситуації тотального розбалансування.

Інші дослідження, проведені раніше за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, також свідчать про зниження довіри до органів державної влади (а отже, і їхньої легітимності – і внаслідок цього й ефективності). Водночас поступово зростає довіра до сім'ї та родичів, колег, Бога, церкви і духовництва, участь у релігійних організаціях та політичних партіях [1].

На сучасному етапі розвитку гуманітарних наук ні в кого не викликає сумніву, що людина відіграє визначальну роль у процесі суспільної еволюції. Нерозривно між собою пов'язані і не можуть відбуватися один без одного процеси розвитку індивіду і його родини та розвитку суспільства. Один процес взаємно обумовлює інший.

Так чи інакше для будь-яких змін потрібно спершу накопичити і закріпити напрацьовані та відібрані історично правила і норми поведінки, що будуть слугувати сталим каркасом для подальших перетворень. Здебільшого, у процесі паралельної та взаємно обумовленої еволюції людини і суспільства ці норми та правила характеризуються соціальною доцільністю та економічною ефективністю.

Ураховуючи внутрішню сутність соціального капіталу як специфічну якість відносин між людьми, яка проявляється у відповідній поведінці, у результаті якої зиск отримують не тільки суб'єкти відносин, а й спільнота та суспільство в цілому, а також те, що з

огляду на все вищесказане соціальний капітал є інституціональним людським капіталом і виконує важливі функції в соціально-економічній системі, ми наголошуємо на ньому як на одному з факторів сприяння сталому розвитку суспільства й економіки зокрема.

Формування соціального капіталу є об'єктивним процесом, напрям і результати якого зумовлені цілою низкою чинників.

Аналізуючи фактори, що впливають на формування соціального капіталу, ми виокремлюємо два основні напрями їхнього розгляду: 1) фактори формування економічної поведінки в цілому і 2) якісні характеристики факторів формування специфічного типу поведінки, що є свідомством наявності соціального капіталу.

Серед основних груп факторів формування економічної поведінки в контексті подальшого перетворення її на таку, що є ознакою соціального капіталу, виділяємо такі:

- 1) макрорівневий – суспільна свідомість, яка формується під впливом соціокультурних факторів, менталітету, традицій і релігійних вподобань того чи іншого суспільства протягом його еволюції;
- 2) мезорівневий – групова свідомість, яка визначається притаманними окремій групі очікуваннями соціального, вікового, рольового характеру. Це сукупність уявлень і думок, що детермінують напрям і зміст економічної активності груп;
- 3) мікрорівневий – індивідуально-психологічні фактори економічної поведінки, які складаються з потрібнісно-мотиваційного, когнітивного і вольового компонентів поведінки [6].

До базових характеристик економічних суб'єктів відносять, серед іншого, вільний вибір моделей економічної поведінки, усвідомленість діяльності та мобільність у межах певного інституціонального середовища. У цьому контексті у формуванні поведінки суб'єктів економічних відносин існує єдність внутрішньо обумовлених факторів і зовнішніх щодо суб'єкта факторів. Беручи до уваги взаємообумовленість обох груп факторів, упровадження заходів щодо формування економічної поведінки певної якості (і соціального капіталу) має спиратися на аналіз як внутрішніх мотивів поведінки економічних суб'єктів (отримувана корисність, зиск від тієї чи іншої дії), так і зовнішнього середовища, яке сприяє підвищенню суспільного добробуту через відповідну поведінку людини.

Усі вищезазначені фактори є спільними для будь-якого економічного агента, але набувають різних якісних характеристик у певних специфічних умовах кожної національної соціально-економічної моделі. Звісно, ми усвідомлюємо, що остання перебуває під впливом глобалізаційних процесів, але на цьому етапі аналізу ми абстрагуємося від цього фактора. Натомість, беручи до уваги внутрішні умови формування соціального капіталу, ми визначаємо так звані «оболонки», кожна з яких взаємно обумовлює інші: I рівень – історично сформована система цінностей та орієнтирів («генотип суспільства»); II рівень – соціально-економічні умови та ознаки певного етапу розвитку суспільства; III рівень (безпосереднє середовище формування) – освіта і виховання.

Зв'язок між вказаними вище факторами можна відобразити схемою (рис. 3).

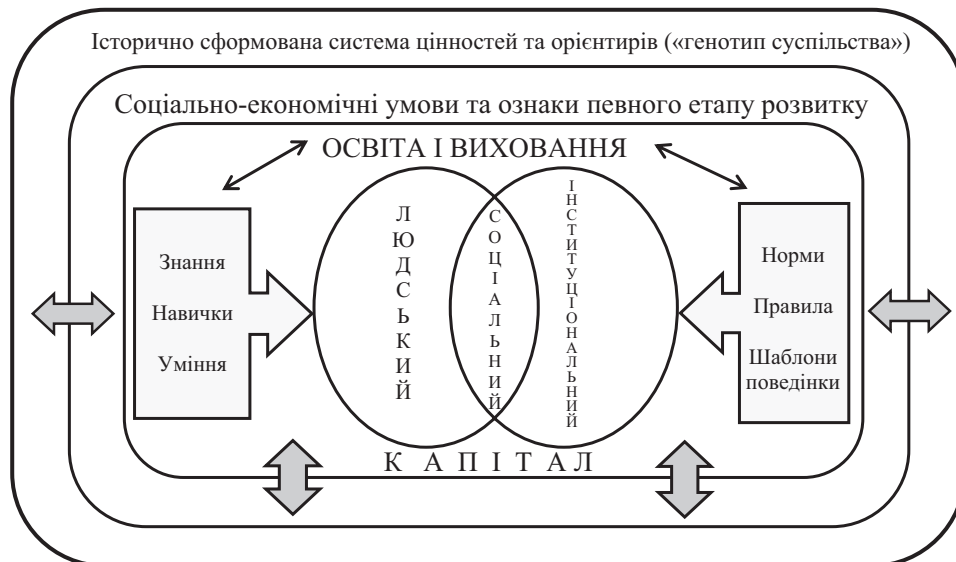

Рис. 3. Взаємообумовленість факторів формування соціального капіталу та соціально-економічного розвитку суспільства

У всі часи інститути виховання та освіти сприяли формуванню соціального капіталу (і це підтверджують проведені дослідження [4, с. 54–55]), що долучали людей до знань і досвіду спілкування, які, у свою чергу, виробляють у них відповідні стадії еволюції

суспільства якості. Завдяки цьому люди (економічні агенти) долучаються до виробничих, соціальних, політичних тощо відносин. Специфічна ж якість цих відносин залежить від того, що закладають у суб'єкта усталені системи виховання та освіти. У свою чергу,

стан і ціннісні орієнтири останніх багато в чому залежать від соціально-економічних передумов, умов та деякою мірою викликів, з якими стикається та чи інша національна економіка.

Акцентуючи на особливостях, притаманних трансформаційним суспільствам, маємо зауважити, що інституціональне (зовнішнє) середовище (що, тим не менше, формується і за рахунок внутрішніх індивідуально-психологічних факторів) обумовлене системними трансформаціями, сповненими протиріччями і взаємопроникненням окремих властивостей двох штучно створених систем. Якщо в командній системі ідеологія домінанти суспільних інтересів над індивідуальними протиріччями природі «економічної людини», то з руйнуванням зісередини цієї штучно створеної моделі під час ринкового трансформування відбувся перехід до домінування індивідуальних інтересів. Але той факт, що окремі верстви населення використовують для досягнення власних індивідуальних інтересів атавізми адміністративної системи, які втручаються і порушують конкурентні основи ринкової економіки, протирічить формуванню в масштабах усього суспільства такого типу поведінки, який підвищує індивідуальну та суспільну ефективність. Тому, повертаючись ще раз до висловленої на початку статті думки про те, що характер формування соціального капіталу в (пост)трансформаційних економіках є компенсаційним та адаптаційним, додамо, що він також найбільше проявляється локально на мікро- і максимум на мезорівні (домогосподарств, громад, іноді міст). Це є ще однією ознакою кризи менеджменту на макрорівні (такою, яка існує, до речі, і в країнах, що розвиваються), бо за відсутності гарантій виконання зобов'язань, захисту прав, належного соціального захисту державою агенти звертаються за допомогою до родин і друзів, до локальної спільноти [2].

Для скорочення все зростаючих через недосконалість державної машини трансакційних витрат, нерівності в перерозподілі доходів та зменшення неефективності розподілу ресурсів економічні агенти звер-

таються до використання свого соціального капіталу, серед функцій якого – функція економії на витратах, перерозподільна та алокативна. Щодо економії, на наш погляд, діє так званий «ефект діагоналі».

«Ефект діагоналі» в економічній поведінці полягає в тому, що людина, котра знає напевно кращий (менш витратний, із більшим зиском) шлях реалізації своїх інтересів, аніж офіційно пропонований і закріплений у формальних нормах, то, за відсутності санкцій, вона реалізує свої інтереси саме таким шляхом. Це є не що інше, як раціональна поведінка егоїстичного суб'єкта в суспільстві з неефективним регулюванням економіки. Беручи до прикладу безпосередньо економічну діяльність, то, приміром, реалізацією цього ефекту є ведення бізнесу в тіншовій економіці («сірий», «темносірий» і навіть «чорний» сектори), опортуністична поведінка, невиконання контрактів, порушення правил, корупція тощо. На наш погляд, такі ефекти є проявом «псевдоформ» соціального капіталу.

Висновки. Отже, і попередні дослідження, і більш сучасні дані демонструють, на нашу думку, дві взаємообумовлені тенденції щодо формування соціального капіталу, які не можна не брати до уваги при вивченні та регулюванні економічних процесів у посттрансформаційних економіках: 1) формування соціального капіталу відбувається на противагу неефективним з точки зору досягнення добробуту більшої частини населення діям державного апарату та всеосяжній корупційній практиці (компенсуючий процес); 2) соціальний капітал формується як своєрідний «адаптаційний ресурс» [5] соціально-економічної системи. Обидва процеси так чи інакше призводять до створення певних форм соціально-економічних відносин, які відбиваються на кінцевих показниках розвитку.

Дальших досліджень потребують питання так званих «псевдоформ» соціального капіталу в трансформаційній економіці та шляхи усунення негативного ефекту від них з одночасним стимулюванням прояву реального соціального капіталу.

Список використаної літератури

1. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного дослідження // Економічний часопис XXI. – 2003. – № 5. – С. 24–37.
2. Дубровский В. Накажи ближнего своего? [Электронный ресурс] // Зеркало недели. – 2012. – № 28. – 17 августа. – Режим доступа : http://zn.ua/ECONOMICS/nakazhi__blizhnego_svoego-107212.html.
3. Лукшиц Ю. Украинское общество. В шаге от бездны [Электронный ресурс] // Хвиля. – 2012. – 28 августа. – Режим доступа : <http://hvylya.org/analytics/ukrainskoe-obshhestvo-v-shage-ot-bezdny.html>.
4. Маилян Ф. И. Роль соціального капитала в процессе формирования и реализации человеческого капитала // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 1 (17). – С. 51–62.
5. Макаренко В. А. Соціальний капітал як адаптаційний ресурс у сучасному українському суспільстві // Соціальні технології – 2010. – № 5. – С. 132–138.
6. Петровська Т. Соціально-психологічні фактори економічної поведінки // Соціальна психологія. – 2004. – № 4 (6) – С. 23–35.
7. Українці заробляють менше, ніж росіяни та литовці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2012/09/19/336101>.
8. Шипілова М. В. Ключові фактори формування соціального капіталу// Банківська система України в умовах глобалізації фінансових ринків : зб. тез VII Міжнародної наук.-практ. конф. (18–19 жовтня 2012 р.) – Черкаси : ЧІБС УБС НБУ, 2012. – С. 410–412.

9. <http://www.prosperity.com>.
10. <http://hdr.undp.org>.

Summary. The article is devoted to the main factors of social capital formation in transformational economies. Conditions of social capital formation are also considered. The author stresses on specific nature of social capital formation and its manifestation in transformational economy, which is crucial for the efficiency of economic system.

Keywords: social capital formation, transformational economy, prosperity, education.